

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΕΤΟΣ 83ο • ΤΟΜΟΣ 165ος • ΤΕΥΧΟΣ 1820 • ΜΑΡΤΙΟΣ 2009

Ἀφιέρωμα στὸν Γιώργη Μανουσάκη

(1933-2008)

ΓΙΩΡΓΗΣ ΜΑΝΟΥΣΑΚΗΣ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ

ΜΑΡΙΝΑ ΑΡΕΤΑΚΗ

ΒΑΡΒΑΡΑ ΡΟΥΣΣΟΥ

ΕΛΠΙΝΙΚΗ ΝΙΚΟΛΟΥΔΑΚΗ-ΣΟΥΡΗ

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Σ. Ν. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΠΕΡΑΝΤΩΝΑΚΗΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΡΑΓΗΣ

ΓΙΩΡΓΗΣ ΓΙΑΤΡΟΜΑΝΩΛΑΚΗΣ

ΚΩΣΤΑΣ ΚΟΥΤΣΟΥΡΕΛΗΣ

ΛΑΜΠΗΣ ΚΑΨΕΤΑΚΗΣ

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ

Μηνολόγιο

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΓΚΑΝΑΣ • ΝΙΚΗ ΤΣΙΡΩΝΗ • ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

ΡΙΚΑ ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ • Ν.Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ν. Ε. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ • ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΑΤΣΟΥΛΗΣ • ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΡΙΤΟΣ

Μάρτιος 2009

Γιώργος Ἀράγης

Τό πεζογραφικό ἔργο
τοῦ Γιώργη Μανουσάκη

Ὁ Γιώργης Μανουσάκης, ὡς λογοτέχνης, ὑπῆρξε κατεξοχήν ποιητής. Δέν ὑστέρησε ὅμως, ἔχοντας δημοσιεύσει τέσσερα σημαντικά βιβλία, καί στὸν τομέα τῆς πεζογραφίας. Σημειώνω τὰ βιβλία αὐτά μέ τῇ σειρά πού ἐκδόθηκαν: *Ὀδοιπορικό τῶν Σφακιῶν* (1980), *Ἐνα κρανίο καρφωμένο στό κιγκλίδωμα* (1999), *Ὅταν τό πέλμα μας ἐταίριαζε μέ τό χῶμα* (2000), *Ὁ ἐθελοντής* (2008). Τό τελευταῖο, καθὼς ξέρετε, δέν πρόλαβε νά τό δεῖ στήν τελική του τυπογραφική μορφή, γιατί κυκλοφόρησε μερικoὺς μῆνες μετά τό θάνατό του. Αὐτά τὰ τέσσερα βιβλία, ἂν τό δεῖ κανεῖς ἀπό καθαρά εἰδολογική σκοπιά, παρουσιάζουν εὐδιάκριτες διαφορές. Ἀναγνωρίζονται ὡστόσο ὅλα ὡς ἔργα μιᾶς ἰδιαίτερης συγγραφικῆς ἰδιοσυγκρασίας. Ἄς τά δοῦμε ἓνα ἓνα, κάπως συνοπτικά, μέ τῇ σειρά πού τά ἀνάφερα.

Ὀδοιπορικό τῶν Σφακιῶν. Ὅπως λέει ὁ τίτλος πρόκειται γιά ἓνα ὀδοιπορικό ἢ, ἄλλιῳς, γιά μιά περιήγηση μέ τά πόδια. Ὁ Χανιώτης συγγραφέας πραγματοποιεῖ στά τριάντα ἔξι χρόνια του, μαζί μέ δύο φίλους του, μιά ἐβδομαδιαία, καλοκαιρινή, πεζοπορική, περιήγηση στήν ἐπαρχία τῶν Σφακιῶν. Ὅ,τι εἶδε σέ αὐτό τό ὀδοιπορικό, ὅ,τι ἄκουσε, ὅ,τι σκέφτηκε καί ὅ,τι αἰσθάνθηκε, κάθισε καί τό ἀποτύπωσε στό βιβλίό του. Ἔτσι ἔχουμε ἓνα ἔργο πού μᾶς δίνει τήν ἀνθρωπογεωγραφία αὐτοῦ τοῦ τόπου. Μέ τήν ἐξήγηση ὅτι θά πρέπει νά ἔχουμε ὑπόψη μας ὀρισμένα εἰδικότερα στοιχεῖα. Τό πρῶτο ἀπό αὐτά εἶναι ὅτι ὁ συγγραφέας ξεκίνησε γιά τό ὀδοιπορικό, γνωρίζοντας μέ τό νί καί μέ τό σίγμα τήν ἱστορία τοῦ τόπου αὐτοῦ ἀπό τὰ ἀρχαῖα χρόνια μέχρι τῇ σύγχρονη ἐποχή. Γνώριζε ἐπίσης ἐξίσου καλά τῇ λαϊκῇ του παράδοση. Τό δεύτερο εἶναι ὅτι ἡ στιγμή τοῦ ὀδοιπορικοῦ ἦταν ἡ στιγμή πού εἶχε ἀρχίσει, καί σέ ἀρκετό βαθμό εἶχε προχωρή-

Ὁ Γιώργος Ἀράγης γεννήθηκε τό 1936 στό Μεγάλο Περιστέρι Ἰωαννίνων. Τελευταῖο βιβλίο του: *Γιά τόν Γιώργο Ἰωάννου* (Ἰνδικτος 2007).

σει, ἡ παρακμή τοῦ παραδοσιακοῦ κόσμου καί ἡ διάβρωση ἀπό νέα δεδομένα (ἐρήμωση τῶν χωριῶν ἀπό τῇ μετανάστευση, τσιμεντένιες κατασκευές, ἀλουμιένιες πόρτες, ἔπιπλα ἀπό φορμάκια, λουλούδια πλαστικά, ἀπαρχή τουρισμοῦ, ἀλλοίωση τῆς νοοτροπίας, φθορά τῆς γλώσσας κ.λπ.). Τό τρίτο εἶναι ἡ εἰλικρίνεια καί ἡ ἀντικειμενική ματιά τοῦ συγγραφέα. Δέν κρύβει τίποτα, δέν ἐξωραΐζει τά γεγονότα, δέν ἀδικεῖ καταστάσεις, ἀπλῶς μαρτυρεῖ ὅ,τι πέφτει στήν ἀντίληψή του. Ἀκόμα καί ὅταν φουντώνει συναισθηματικά παραμένει νηφάλιος. Τό τέταρτο εἶναι ὅτι δέν μένει μόνο στά φαινόμενα, ἀλλά μέσα ἀπό τά φαινόμενα ἀνιχνεύει τήν ψυχή τοῦ τόπου, ὡς φυσικό καί ἀνθρώπινο περιβάλλον. Γιά τοῦτο τό τελευταῖο, τό ὁποῖο προϋποθέτει καί τά προηγούμενα, θέλω νά δώσω ἓνα μικρό δεῖγμα ἀπό τό βιβλίο:

Τέσσερις Ἀνωπολίτες, ὅλοι πρῶτο μπόι, μέ μαῦρα ποκάμισα, κυλότες, στιβάνια καί κατσοῦνες, ἀπομακρύνονται ἀπό τήν πλατεία συζητώντας. Παρατηρῶ τίς κινήσεις τους. Εἶναι πλατείες καί λεύτερες, δίχως κανένα κοντοκράτημα. Μπροστά τους οἱ δικές μας χειρονομίες φαίνονται μίζερες, σπασμωδικές, ὅλο δισταγμούς κι ὑπολογισμούς. Ἐκφράζουν τήν πίεση τῶν κλειστῶν χώρων καί τῆς συμβατικότητας πού δυναστεύει τή ζωή μας. Ἐτοῦτοι ζώντας στούς ἀνοιχτούς ὀρίζοντες τῆς Μαδάρας δέ φοβοῦνται μήπως τά χέρια τους χτυπήσουνε στούς τοίχους ἢ στούς κανόνες τοῦ ἀστικοῦ καθωσπρετισμοῦ [...].

Ὅπως βλέπετε τό μάτι τοῦ συγγραφέα πιάνει καί ἀξιοποιεῖ τίς χαρακτηριστικές λεπτομέρειες. Εἶναι πάντως ἀπό τίς λίγες φορές πού προβαίνει σέ κρίσεις. Ὁ κανόνας εἶναι νά μένει στό ἐπίπεδο τῶν εὐγλωττων διαπιστώσεων. Ἐτσι πού νά μή χρειάζεται ἡ κριτική παρέμβαση, ἀλλά τά πράγματα νά μιλοῦν ἀπό μόνα τους.

Τελικά μπορῶ νά πῶ ὅτι τό Ὀδοιπορικό τῶν Σφακιῶν μᾶς δίνει τήν ἀνθρωπογεωγραφία τῆς συγκεκριμένης ἐπαρχίας, στήν ἱστορική καί στήν παραδοσιακή της προοπτική, σέ συνάρτηση μέ τό φυσικό της περιβάλλον καί κάτω ἀπό τίς συνθήκες πού διαμορφώνονται στά νεότερα χρόνια.

Τό ἐπόμενο, χρονολογικά, βιβλίο τοῦ Μανουσάκη ὀνομάζεται Ἔνα κρανίο καρφωμένο στό κιγκλίδωμα. Πρόκειται γιά κάτι τελείως διαφορετικό ἀπό τό προηγούμενο. Τό βιβλίο αὐτό ἔχει πίσω του μιά λογοτεχνική παράδοση πού ξεκινάει ἀπό τά μικρά πεζά τοῦ Γάλλου ποιητῆ Κάρολου Μπωντλαίρ καί φτάνει ὡς τίς μέρες μας. Αὐτό

βέβαια όσον άφορᾷ τήν ειδολογική κατάταξη, γιατί κατά τά ἄλλα ό κάθε λογοτέχνης ἔχει πάντα κάτι ξεχωριστό νά δώσει. Στήν περίπτωση τοῦ Μανουσάκη, τό ξεχωριστό εἶναι ὅτι φέρνει στήν ἐπιφάνεια ὑλικό ἀπό τό «σκοτεινό του ὑπόγειο». «Όλοι», μᾶς λέει ό συγγραφέας στό ἐπιλογικό του σημείωμα, «ἔχουμε τό σκοτεινό μας ὑπόγειο». Καί παρακάτω στό ἴδιο σημείωμα:

Τό βιβλιαράκι τοῦτο καταγράφει μερικά ἀπ' αὐτά πού εἶδε ἐκεῖνος πού τό ἔγραψε, στό δικό του ὑπόγειο, κάθε φορά πού θεληματικά ἤ ἀθέλητα, ἀνασήκωνε λίγο τό καπάκι.

Τό «σκοτεινό ὑπόγειο» εἶναι, ὅπως καταλαβαίνετε, τό σκοτεινό ἀσυνείδητό μας, ὅπου ἀποθηκεύονται τά δυσάρεστα ἀπωθημένα μας.

Τό βιβλίό ἀπαρτίζεται ἀπό τριάντα δύο μικρά πεζά, χωρισμένα σέ τέσσερις ἐνότητες. Τό κύριο γνώρισμά τους εἶναι ὁ ἐφιαλτικός χαρακτήρας τους. Λές καί ὁ συγγραφέας βρίσκεται σέ μιά μέση κατάσταση, μεταξύ ὕπνου καί ἐγρήγορσης, κατά τρόπο πού νά μπορεῖ νά παρακολουθεῖ καί νά ἐκφράζει αὐτά πού βλέπει νά ἀναδύονται ἀπό τό «σκοτεινό ὑπόγειό» του. Κατά κανόνα ἔχουμε νά κάνουμε μέ εἰκόνες καί γεγονότα πού θυμίζουν τούς ἐφιάλτες, τούς ὁποίους βλέπουμε στόν ὕπνο μας ἤ ὅταν πάει νά μᾶς πάρει ὁ ὕπνος.

Ἀπό ἄλλη ἀποψη τό ἰδιαίτερο αὐτῶν τῶν κειμένων εἶναι ὅτι προέχει ὁ παράλογος χαρακτήρας τοῦ περιεχομένου τους, ὁ ὁποῖος ἀποδίνεται μέ ἕναν ἄρκετά στρωτό περιγραφικό τρόπο, κάτι πού θυμίζει τίς πεζογραφικές δοκιμές τῶν ὑπερρεαλιστῶν, ὅπως π.χ. τοῦ δικοῦ μας Ἀνδρέα Ἐμπειρίκου. Πάντως ἀπό τήν ὅλη οἰκονομία τοῦ λόγου τους, αὐτά τά τριάντα δύο γραφτά, παρουσιάζουν μιά κάποια ἀπόκλιση πρὸς τήν πλευρά τῆς ποίησης. Γιά νά πάρετε μιά μικρή ἰδέα ἀπό πρῶτο χέρι, ἀντιγράψω τό μικρότερό τους, πού ἐπιγράφεται «Τό πλέγμα τῆς ἀράχνης».

Δέν προσέχουν, ὅταν κυκλοφοροῦν ἐδῶ μέσα. Δέν τό ξέρουν πῶς τό κάθε τί κακοφορμίζει; Ἐκεῖνο τό σπάσιμο τοῦ μικροῦ τζαμοῦ στό παράθυρο τοῦ γραφείου τό ἔδα προχτές νά σαλεύει σάν ἀραχνέιο πλέγμα. Στό κέντρο του δύο μάτια ἠλεκτρικά μέ κοίταζαν ἐπίμονα. Μέρα μέ τήν ἡμέρα ἀπλώνεται τό ράγισμα καί στ' ἄλλα τζάμια, ὁ ἰστός σιγά-σιγά σκεπάζει ὅλο τό παράθυρο. Τό φῶς πού μπαίνει ἀπ' ἔξω λιγοστεύει. Πρέπει ν' ανάβουμε τή λάμπα ἀπό τίς τέσσερις.

Τό τρίτο πεζογράφημα πού ἀκολουθεῖ εἶναι τό *Όταν τό πέλμα μας*

ἐταίριαζε μέ τό χῶμα. Ἐνα πεζογράφημα 360 σελίδων πού μᾶς δίνει τό χρονικό τοῦ συγγραφέα, σέ μικρή ἡλικία, μιᾶς τετραετίας καί κάτι. Ἡ οἰκογένειά του, πού ἔμενε στά Χανιά, ξεσπιτώνεται τό 1940 καί πηγαίνει νά μείνει, ὡς τήν ἀπελευθέρωση τῆς Κρήτης ἀπό τοὺς Γερμανούς, τό 1945, φιλοξενούμενη ἀπό τὰ ἀδέρφια τοῦ πατέρα του, στό χωριό τους. Αὐτό τό διάστημα ὁ μικρός Γιώργης περνάει τήν κρίσιμότερη μαθητεία τῆς ζωῆς του. Μαθαίνει τή φύση, γνωρίζει τή λαϊκή παράδοση τῶν θρύλων καί τῶν τραγουδιῶν, γνωρίζει τήν παιδική συντροφικότητα, γνωρίζει φευγαλέα τόν ἔρωτα, γίνεται μάρτυρας συγκλονιστικῶν γεγονότων, ιστορικῶν καί μή, μαθητεύει μέ δύο λόγια στό θαῦμα καί στό δράμα τῆς ζωῆς. Σέ αὐτό τό σημεῖο θά ἔπρεπε νά σᾶς δώσω μερικά παραδειγματικά μέρη ἀπό τό βιβλίο. Ὁ χρόνος ὅμως δέν μᾶς παίρνει γιά τέτοια ἀνοίγματα. Ἀξίζει ὥστόσο νά δοῦμε μία ἔστω ἀπό τίς κορυφαῖες ἀφηγηματικές στιγμές τοῦ ἔργου.

Ἐκείνη τή στιγμή ἀκούστηκε ἔξω, σέ κοντινὴ ἀπόσταση, μιά ντουφεκιά. "Ολοι τρομάξαμε. Ὁ θεῖος μου σταμάτησε τήν ἀφήγησή του κι ἐστέσαμε τ' αὐτί. Κάποιος ἐδόγγα κι ἐφώναζε:

—Βοήθεια! Ἐβαρίστηκα καί δέν μπορῶ νά σηκωθῶ!

Ἀκούστηκαν ἀγριοφωνάρες τῶν Γερμανῶν. Κάποιον θά 'χε χτυπήσει τό περίπολο. Ὁ πατέρας μου σηκώθηκε κι ἐπροχώρησε μέ γρήγορα βήματα πρὸς τήν πόρτα. Ἡ μητέρα μου τινάχτηκε πάνω καί τόν ἀγκάλιασε ἀπό πίσω μέ τὰ δύο της χέρια.

—Ποῦ πᾶς, Βασιλῆ; Μόλις ἀνοίξεις τήν πόρτα θά σοῦ ρίξουνε.

Ὁ πατέρας μου προσπαθοῦσε νά λευτερωθεῖ ἀπό τό σφιζιμό της.

—Μπορεῖ ν' ἀποθάνει ὁ ἄνθρωπος, εἶπε. Θά τόν ἀφήσουμε ἀβοήθητο;

"Ἐπесαν ἐπάνω του κι ὁ θεῖος μέ τή θεία μου.

—Θέλεις νά φάεις τήν κεφαλὴ σου; Ἀφοῦ ἀπαγορεύεται ἡ ἔξοδος.

Ἡ Ρόδω κι ὁ Πολυχρόνης, φοβισμένοι, εἶχανε βάλει τὰ κλάματα.

Ὁ πατέρας μου ἦτανε πάντα του ξεροκέφαλος. Ἐφτασε στήν πόρτα καί τήν ἀνοίξε. Ἐνας Γερμανός ἔστεκε λίγο πιό πέρα, μ' ἓνα φακό ἀναμμένο νά κρέμεται στό στῆθος του. Τοῦ 'μπηξε μιά φωνή καί τοῦ πρότεινε τό ὄπλο. Ὁ πατέρας μου ἔκλεισε τήν πόρτα κι ἐγύρισε μέσα. "Ολοι σωπαίναμε. Ἡ φωνή ξανακούστηκε νά καλεῖ σέ βοήθεια.

Αὐτό βάστηξε ὅλη νύχτα. Ὅσο πήγαινε, ἡ φωνή ἀκουγότανε πιό σιγανή καί σέ πιό ἀραιὰ διαστήματα, ὥσπου σταμάτησε ὁλότελα.

Τὰ γεγονότα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ὑπῆρξαν, σέ ὅλο τό εὖρος τους, κρίσιμα ἀπό μόνα τους. Στήν περίπτωσή μας ὅμως ἀφομοιώθηκαν ἀπό τόν φιλοπερίεργο καί εὐαίσθητο χαρακτήρα ἐνός παιδιοῦ, ἀνάμεσα στά

όχτώ καί στά δεκατρία του χρόνια. Όταν ή οίκογένειά του θά γυρίσει στά Χανιά τό 1945, ό δεκατριάχρονος Γιώργης θά έχει έσωτερικεύσει ένα θησαυρό μαθητείας, πού άλλιώς θά χρειαζόταν πολλαπλάσιο χρονικό διάστημα γιά τόν κατακτήσει. Καί φυσικά είχε φτάσει σέ μία ώριμότητα πολύ πάνω από τά δεκατρία χρόνια ενός παιδιού.

Τό κείμενο του βιβλίου μάς δίνεται, από τόν άφηγητή-συγγραφέα, σέ πρώτο πρόσωπο, σύμφωνα μέ τή χρονολογική εξέλιξη τών συμβάντων. Όμως γιά τή γραφή του έργου, θά πάρω τήν έλευθερία νά παραθέσω ένα απόσπασμα από τήν κριτική πού έγραψα γιά αυτό, τό 2001, στή *Νέα Έστία*.¹

Ό λόγος του συγγραφέα καθώς είναι φυσικό, έχει τή δροσιά, τήν άθωότητα καί τήν εύθύτητα τής παιδικής ματιάς. Μιάς ματιάς πού παρακολουθεϊ άγρυπνα ό,τι συμβαίνει γύρω της, έτσι πού ή παρατηρητικότητα του νεαρού Γιώργη νά άποτελεϊ άποφασιστικό παράγοντα στή διαμόρφωση του λόγου. Όταν π.χ. οί Γερμανοί έχουν καθηλώσει μπρούμυτα τούς κατοίκους του χωριού, μέσα σέ ένα χαντάκι, δίπλα στον άμαξιτό δρόμο, εκείνος σημειώνει:

Μπροστά μου έχω τίς σόλες από τά στιβάνια ενός χωριανού. Τά τακούνια είναι φαγωμένα, θέλουν άλλαγμα. Οί προκαθοϋρες, τριμμένες από πολύ περπάτημα, γυαλίζουν άσημένες [...].

Γενικά ή παρατηρητικότητα, μία από τίς άρετές του βιβλίου, προσδιορίζει σέ μεγάλο βαθμό τήν ύφή τής γραφής. Είναι, νομίζω, βασικός συντελεστής τής ενάργειας πού διακρίνει συνολικά τό λόγο του συγγραφέα. Ένα λόγο στρωτό πού, αν καί ανταποκρίνεται στον προφορικό τής περιοχής, είναι αρκετά βατός. Από τήν προφορική όμιλία άντλεί κυρίως ένα μέρος του λεξιλογίου, του τονισμού καί όρισμένες φωνητικές καί φραστικές ιδιαιτερότητες. Τά ιδιωματικά λεξιλογικά στοιχεϊα ό συγγραφέας τά εξηγεί μέ ύποσημειώσεις στήν κάθε σελίδα. Τά υπόλοιπα στοιχεϊα δέν παρουσιάζουν δυσκολία στήν κατανόηση. Ό συγγραφέας άλλωστε είναι φιλόλογος καί ξέρεϊ νά άπευθύνεται σέ άκροατές καί άναγνώστες.

Άπό τ' άλλο μέρος, τό κείμενο κερδίζει τόν άναγνώστη μέ τήν ειλικρίνεια του. Μιά ειλικρίνεια πού δοκιμάζεται ιδιαίτερα όταν άγγίζονται ευαίσθητα σημεία από τήν προσωπική ζωή του άφηγητή. Ό άφηγητής λέει τά σύκα σύκα καί στίς καλές στιγμές καί στίς άσχημες.

¹ Γιώργος Άράγης, «Γιώργης Μανουσάκης, *Όταν τό πέλμα μας έταίριαζε μέ τό χῶμα – μυθιστόρημα χωρίς μύθο*», *Νέα Έστία*, τχ. 1733, Άπρίλιος 2001, σ. 661-666.

Καί τό μέτρο αὐτό τό τηρεῖ ἐξίσου κι ὅταν ἀναφέρεται σέ ὀδυνηρές πτυχές τοῦ ἑαυτοῦ του.

Σέ αὐτά θέλω νά προσθέσω γενικότερα πώς στό "Όταν τό πέλημα μας ἐταίριαζε μέ τό χῶμα, ἔχουμε, στήν παρουσίαση τοῦ ἀφηγηματικοῦ ὕλικου, ἀπό τό ἓνα μέρος ἐκφραστική πληρότητα, καί ἀπό τό ἄλλο μέρος οἰκονομία λόγου σέ μεγάλο βαθμό. Ὁ δύσκολος συνδυασμός αὐτῶν τῶν δύο ἀποτελεῖ, καθῶς πιστεύω, ἀλάθητο τεκμήριο λογοτεχνικοῦ τάλαντου.

Ἴσως πιστεύεται γενικά πώς τό νά γράφει κανεῖς αὐτοβιογραφικά ἔργα εἶναι εὐκόλη ὑπόθεση. Μακάρι νά ἦταν ἔτσι, ἀλλά δέν εἶναι. Εἶναι γνωστό πώς ἔχει γραφεῖ πληθώρα αὐτοβιογραφικῶν βιβλίων. Ὅμως ξέρουμε πώς ἀπό ὅλα αὐτά ἐλάχιστα ἔχουν ξεχωρίσει γιά τή λογοτεχνική ποιότητά τους. Καί αὐτό πού τά ἔκανε νά ξεχωρίσουν ἦταν ἡ τέχνη τῆς γραφῆς τους καί ὄχι ἀκριβῶς τό ὕλικό τους. "Όλοι μας ἔχουμε περάσει μοναδικές στιγμές στή ζωή μας. "Αν καθίσουμε ὥστόσο νά τίς ἐκφράσουμε μέ γραπτό λόγο, θά δοῦμε πώς ἔχουμε νά ἀντιμετωπίσουμε ἅλута ἢ δυσκολότατα ἐκφραστικά προβλήματα. Στήν πραγματικότητα ἡ γραφή ἐνός αὐτοβιογραφικοῦ ἔργου ἀξιώσεων ἔχει νά λύσει τά ἴδια ἐκφραστικά προβλήματα πού ἔχει ἓνας ἄξιος διηγηματογράφος ἢ μυθιστορηματογράφος. Ἀπό τήν ἄποψη αὕτη τό πεζογράφημα "Όταν τό πέλημα μας ἐταίριαζε μέ τό χῶμα ἀποτελεῖ κείμενο ἀξιόλογης λογοτεχνικῆς στάθμης.

Τό τέταρτο καί τελευταῖο πεζογράφημα τοῦ συγγραφέα, τό ὁποῖο κυκλοφόρησε, ὅπως εἶπα στήν ἀρχή, μερικούς μῆνες μετά τό θάνατό του, ἔχει τίτλο Ὁ ἐθελοντής. Εἶναι ἓνα ὀγκῶδες μυθιστόρημα ἐξακοσίων σελίδων, τό μόνο καθαρό μυθιστόρημα τοῦ Μανουσάκη, μιά τοιχογραφία ἐποχῆς πού ἐκτείνεται ἀπό τό 1912 μέχρι τό 1940. "Όσα συνέβησαν στή χώρα μας αὐτό τό χρονικό διάστημα ἀποτελοῦν τό ἱστορικό πλαίσιο τοῦ Ἐθελοντῆ. Μέσα σέ αὐτό πλέκεται ἡ προσωπική περιπέτεια τοῦ κεντρικοῦ ἀφηγηματικοῦ προσώπου τοῦ ἔργου, τοῦ Βασίλη Σηφάκη. Ὁ Βασίλης Σηφάκης, τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1912, φεύγει κρυφά ἀπό τό χωριό του, ἔξω ἀπό τά Χανιά, καί πάει μαζί μέ ἄλλους Κρητικούς νά καταταγεῖ στά σώματα τῶν ἐθελοντῶν. Τά σώματα ὀργανώνονταν στήν ἐλεύθερη Ἑλλάδα τότε, μέ σκοπό νά ἐνισχύσουν τόν τακτικό στρατό στούς ἀπελευθερωτικούς ἀγῶνες τοῦ ἔθνους. Ὁ Βασίλης, ὅταν ἔφυγε ἀπό τά Χανιά, ἦταν δεκαεπτά

χρονῶν. Τά γεγονότα ἐξελίχθηκαν ἔτσι ὥστε, ἀρχικά ἐθελοντής καί ἀργότερα στὸν τακτικό στρατό, νά ζήσει ἀπὸ κοντά τὴν ἐθνική περιπέτεια αὐτῆς τῆς εἰκοσιοκτάχρονης περιόδου. Πολέμησε στὴ φονική μάχη τῆς Σιάτιστας, ἔφτασε στὴν Ἡπειρο καί τὴ Βόρεια Ἡπειρο, καί ἔπειτα ἀπὸ τὴ διάλυση τῶν ἐθελοντικῶν σωμάτων γύρισε στὴν Ἀθήνα. Ἐνθερμος βενιζελικός, ὅταν ἰδρύθηκε στὴ Θεσσαλονίκη ἡ φιλοβενιζελική ὁργάνωση Ἐθνική Ἀμυνα, ἔτρεξε ἐκεῖ καί κατατάχθηκε, τὸ 1916, στὸν τακτικό στρατό. Τὸν ἐπόμενο χρόνο πῆρε μέρος στὴ μάχη τοῦ Σκρᾶ, ὅπου καί τραυματίστηκε στὸν ἀριστερό του ὤμο. Τὴν ἴδια χρονιά, μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ βασιλῆα Κωνσταντίνου καί τὴν ἐπάνοδο τοῦ Βενιζέλου στὴν πρωθυπουργία, προσκλήθηκε στὴν Ἀθήνα γιὰ νά ἐνταχθεῖ, ἦταν ἤδη λοχίας, στὸ Λόχο Ἀσφαλείας, πού εἶχε ἀποστολὴ νά προασπίσει τὴ βενιζελική πολιτική ἀπὸ συνωμοτικές ἐνέργειες τῶν κωνσταντινικῶν. Στό μεταξύ πῆρε προαγωγή σέ ἀνθυπασιιστὴ. Ἀρχές τοῦ 1920 καί ἀφοῦ τοῦ δόθηκε ὁ βαθμὸς τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ, ζήτησε νά πάει στὸ μέτωπο τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ὅταν, παρὰ προσδοκίαν, ἔχασε τίς ἐκλογές ὁ Βενιζέλος (1η Νοεμβρίου τοῦ 1920) καί ἐπανῆλθε ὁ βασιλιάς Κωνσταντίνος, ἄρχισε ταυτόχρονα καί ὁ παραγκωνισμὸς τῶν βενιζελικῶν ἀξιωματικῶν. Τότε ὁ Βασίλης, ὅπως καί πολλοὶ ἄλλοι βαθμοφόροι, θλέποντας νά ἐκτραχύνονται τὰ πράγματα, ἔφυγε ἀπὸ τὸ μέτωπο καί πῆγε, αὐτοεξόριστος, στὴν Κωνσταντινούπολη. Μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ γύρισε στὴν Ἀθήνα, παίρνοντας τὴ θέση του στὸ στράτευμα καί τὸ 1931 ζήτησε νά ὑπηρετήσῃ στὸ Σύνταγμα Χανίων. Στὰ Χανιά παντρεύτηκε καί δημιούργησε οἰκογένεια. Τὸ 1935, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τοῦ κινήματος πού ἐκδηλώθηκε ἀπὸ τοὺς βενιζελικούς ἀξιωματικούς στὴν Ἀθήνα, καί ἐνῶ εἶχε ἤδη προαχθεῖ σέ λοχαγό, διώχτηκε ἀπὸ τὸ στρατό. Τὸν Ὀκτώβριο, τοῦ 1940, ἔχοντας ἔντονο πρόβλημα συνείδησης νά πάει νά ὑπηρετήσῃ κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ δικτάτορα Μεταξᾶ, παθαίνει καρδιακὸ ἔμφραγμα καί πεθαίνει στὸ δρόμο.

Ὁ συγγραφέας, στὸ μυθιστόρημά του, ἀκολουθεῖ τὴν τεχνική πού εἶχε προτείνει, θεωρητικά καί πρακτικά, στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα καί στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ, ὁ Χένρυ Τζέιμς. Τό νά δίνεται δηλαδὴ ὅλη ἡ μυθιστορηματικὴ δράση μέσα ἀπὸ μία κεντρικὴ συνείδηση. Ἐτσι ὁλόκληρο τὸ ἔργο τὸ παρακολουθοῦμε μέσα ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία τοῦ Βασίλη Σηφάκη. Παρακολουθοῦμε τὴ στρατιωτικὴ δράση του,

τήν πολιτική του θέση και συμμετοχή στά διαδραματιζόμενα σέ έθνικό επίπεδο, τήν έκ τῶν πραγμάτων περιηγητική γνωριμία μέ τόπους και ανθρώπους, τίς έρωτικές του σχέσεις κ.λπ. Πάνω από όλα όμως παρακολουθοῦμε τή σταδιακή ψυχική και πνευματική ἀνδρωσή του, καθώς από ιδιοσυγκρασία ἦταν ἄτομο μέ ἔφεση πρὸς τή μάθηση και τή μόρφωση. Στά δεκαεπτὰ του χρόνια, ἔχοντας ἤδη ἀφομοιώσει μεγάλο μέρος τῆς πολιτισμικῆς παράδοσης τῆς κρητικῆς υπαίθρου, περνάει ξαφνικά στὸν πολιτισμικό κύκλο τῆς ἀστικῆς Δύσης, πρὸς τήν ὁποία ἔχει στραφεῖ τό νεοελληνικό κράτος. Προσαρμόζεται χωρίς δυσκολία στίς νέες συνθήκες και σταδιοδρομεῖ, θά λέγαμε, «σάν ἔτοιμος ἀπό καιρό».

Μέ τό ιστορικό πλαίσιο τοῦ διαστήματος 1912-1940 και μέ τὸν προικισμένο χαρακτήρα τοῦ πρωταγωνιστῆ του, ὁ Μανουσάκης εἶχε ὅλο τό περιθώριο νά ἀναπτύξει τίς ἀφηγηματικές του ἀρετές. Καί μπορῶ νά πῶ πῶς Ὁ ἐβελοντής ἀποτελεῖ, ἀπό πολλές πλευρές, ἕνα μάθημα λογοτεχνικῆς ἀνάγνωσης τῆς ιστορίας. Ὅπως και στά προηγούμενα πεζά του, ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἕναν εἰλικρινή και ἔντιμο πεζογράφο. Ἡ συγγραφική εἰλικρίνεια και ἐντιμότητα γίνονται αἰσθητές, ἀπό τή μεριά τῶν ἀναγνωστῶν, κατά βάση διαισθητικά. Εἶναι κάτι πού ὁ λόγος καθ' ἑαυτὸν ἔχει τή δυνατότητα νά ἀποκαλύπτει στὸν ἀναγνώστη. Καί εἶναι μέγα προσόν γιά ἕνα λογοτέχνη νά περνάει ἀλώβητος ἀπὸ τὸν διαισθητικό ἔλεγχο τῶν ἀναγνωστῶν. Ὁ Μανουσάκης ἔχει αὐτὴ τή χάρη: νά εἶναι ἀπροσχημάτιστος και εὐθύς, κερδίζοντας ἔτσι τήν ἐμπιστοσύνη τοῦ ἀναγνώστη. Ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ ἀναγνώστη κερδίζεται ἐπιπλέον, στή συγκεκριμένη περίπτωσι, τόσο μέ τήν ἀμερόληπτη παρουσίαση τοῦ κεντρικοῦ ἥρωα, ὅσο και μέ τό γεγονός ὅτι ὁ συγγραφέας δέν ἀποφεύγει τίς δύσκολες, ἀπὸ ἀφηγηματικὴ ἀποψη, στιγμές. Τὸν τραυματισμὸ τοῦ Βασίλη στό Σκρά θά μποροῦσε νά τὸν ἀναφέρει μέ δύο λόγια, χωρίς νά συνεπάγεται αὐτό ἀφηγηματικὴ ἀβαρία. Ὅπως ὅμως κάνει σέ κάθε δύσκολη στιγμή, δέν θά τὸν ἀναφέρει ἔτσι, ἀλλὰ θά τὸν δώσει μέ καίριες λεπτομέρειες, πραγματώνοντας ταυτόχρονα ἕνα ἐπίτευγμα ἐκφραστικῆς οἰκονομίας. Παραθέτω τό σχετικό ἀπόσπασμα:

Τό πέσμο τῆς νύχτας ἐσταμάτησε τίς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις. Μέσα στό σκοτάδι ἀκούγαμε τούς Βουλγάρους νά μετακινοῦνται, ὥστε νά 'ναι ἔτοιμοι γιά τήν πρωινὴ τους ἐπίθεση.

Μέ τό χάραμα άρχίσανε. Τήν ώρα πού 'έβαινε ό ήλιος ό Βασίλης αίστάνθηκε δυνατό τράνταγμα στόν άριστερό του ώμο κι ένα μούδιασμα σ' όλο του τό χέρι. Κοίταξε κι είδε τ' άμπέχονό του, άπ' όπου έτρεχε αίμα. Τότε ένικωσε καί τόν πόνο καί τό ντουφέκι τοῦ 'φυγε από τά χέρια.

Ό μεγάλόσωμος Σφακιανός, πού στεκότανε δίπλα του, γύρισε καί τόν είδε.

Άδέρφι, έθαρίστηκες; ρώτησε.

Έπέρασε τό γερό χέρι τοῦ Βασίλη γύρω στό λαμό του κι άναβαστώντας τον τόν έπήγε πιό πίσω. Σέ καμιάν ώρα ήρθαν οι τραυματιοφορείς.

Άπλή καί άπέριτη περιγραφή, μά πόσο πλήρης καί μεστή. Μέ ένα τέτοιο λόγο κυλάει όλόκληρο σχεδόν τό έργο, μέ άποτέλεσμα νά διαβάζεται ακούραστα καί μέ άμείωτο ένδιαφέρον, παρ' όλη τήν έκτασή του.

Πρέπει νά σημειωθεί ότι τό βιβλίό, παρότι από έθνική πλευρά γραμμένο, δέν έχει έθνικιστικό χαρακτήρα. Ό Βασίλης είναι βέβαια πατριώτης καί έχει άγωνία γιά τήν έκβαση τής μικρασιατικής έκστρατείας, ιδίως όταν παρακολουθεί άυτοεξόριστος στήν Κωνσταντινούπολη τά νέα από τό μέτωπο. Έπάρχουν ώστόσο αρκετά περιστατικά πού δείχνουν πώς ή κρίση του δέν θολώνει από τόν πατριωτισμό του καί πώς ή γενικότερη στάση του δέν διέπεται από έθνικιστικό μένος.

Ένα άλλο στοιχείο πού πρέπει νά έπιστημανθεί είναι ή άκριβολογία τοῦ συγγραφέα στίς ιστορικές χρονολογίες, στά πεδία πού έκτυλίχθηκαν τά ιστορικά καί πολιτικά γεγονότα τής έποχής, στά ιστορικά πρόσωπα, καθώς επίσης στίς διάφορες λεπτομέρειες πού άφοροῦν άξιοθέατα καί μνημεία. Στό τέλος τοῦ βιβλίου έχουμε συναφεΐς σημειώσεις γιά όλα αυτά καί κατάλογο τών πηγών πού χρησιμοποίησε ό Μανουσάκης. Πράγμα πού σημαίνει ότι προηγήθηκε από τή γραφή τοῦ έργου σοβαρή πολύχρονη προεργασία. Άξιος όμως ό μισθός τοῦ πεζογράφου, άφού κατάφερε νά δώσει έτσι ένα αὐθεντικό ιστορικό μυθιστόρημα από τά λίγα άξια πού διαθέτει ή νεοελληνική πεζογραφία. Από τήν άποψη αύτή έχει σημασία τό βιβλίό νά κριθεί μέ γνώμονα τήν αΐσθηση τών αναλογιών, ώστε νά μήν περάσει από τήν επικαιρότητα σάν ένα άπλως καλό βιβλίό, μέσα στά πολλά άλλα πού κυκλοφοροῦν. Χωρίς τέτοιες συγκριτικές διακρίσεις ή κριτική καταντάει ίσοπεδωτική, χάνοντας καί ή ίδια τήν είδική άξιολογική της ιδιότητα.